

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ : ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ

ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1563 ਈ. ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਲਗਭਗ ਪੌਣੇ 25 ਵਰ੍ਹੇ (ਸਤੰਬਰ 1581-ਮਈ 1606) ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਬਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਗੁਰੂ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪਿਤਾ ਵੀ ਸਨ। ਉੱਚ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਇਸ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਇਕ ਕਵੀ, ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਸੰਪਾਦਕ, ਭਵਨ ਤੇ ਨਗਰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵਜੋਂ ਨਿਭਾਈ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਸਬਰ, ਸਿਦਕ, ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬਲ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਿਰਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਲਈ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ’ ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਬਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮੱਗਰੀ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ, ਇਸਲਾਮ, ਪਾਰਸੀ ਮੱਤ, ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ। ਰੁਤਬੇ ਤੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਬਾਰੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੇ ਵਿਵਿਧ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦੋਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਆਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਤੀਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਬਾਣੀ ਦੇ ਬੋਹਿਥ’¹ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਰੀਝ ਤੇ ਨੀਝ ਜੋ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੱਟ ਕਲ੍ਹ ਨੇ ‘ਤੈ ਜਨਮਤ ਗੁਰਮਤਿ ਬ੍ਰਹਮ ਪਛਾਣਿਓ’² ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਇਤਨੀ ਵਧੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ। 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਿਅੰਕਰ ਕਾਲ ਤੇ ਪਲੇਗ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ। 1598 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਲਾਮ-ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਨਾਜ ਸਸਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਦਰ ਉਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸਖਤ ਔੜ ਅਤੇ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਬੋਝ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਵੰਬਰ 1598 ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਉਤੇ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ।³ ਇਹ ਘਟਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲੀ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਿਆਂ ਕਲ੍ਹ ਭੱਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਭਯੰਜਨ, ਪਰ ਦੁਖ ਨਿਵਾਰ, ਪਰ ਪੀਰ ਨਿਵਾਰਨੁ, ਹਰਿ ਸਮ ਉਦਾਰ, ਮਹਾਦਾਨੀ ਆਦਿ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰੀ ਹੈ।

ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ, ਤੁਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ “ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਢੋਂਗ ਰਚਾ ਰਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੂਰਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫਰੇਬੀ ਤੇ ਫਰੇਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਸ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਗਰਮ ਸੀ। ਕਈ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੁਕਾਨ-ਏ-ਬਾਤਿਲ (ਝੂਠ ਦੇ ਵਪਾਰ) ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”⁴ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਇਹ ਫਤਵਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ‘ਦੁਕਾਨ-ਏ-ਬਾਤਿਲ’ ਹੈ ਤੇ ਏਥੇ ਫਰੇਬੀ ਤੇ ਫਰੇਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਤੁਅਸਬੀ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਪਰ ਸ਼ੈਖ ਅਹਿਮਦ ਸਿਰਹੰਦੀ ਮੁਜੱਦਿਦ ਅਲਫਸਾਨੀ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੇ ਤਸੱਲੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ‘ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦਾ ਲਾਅਨਤੀ ਕਾਫ਼ਿਰ’, ‘ਕਾਫ਼ਿਰਾਂ ਦਾ ਸਿਰਦਾਰ’, ‘ਕੁਫ਼ਰ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ਼’ ਆਦਿ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਤੇ ਨਫਰਤ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁵ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਸ਼ੈਖ ਅਹਿਮਦ ਸਿਰਹੰਦੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਖਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ, ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸਵੀਕਾਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।⁶ 1606 ਈ. ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੋਆ ਤੋਂ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ੀ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੰਡਲੀ ਲਾਹੌਰ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਫਾਦਰ ਜੀਰੋਮ ਅਗਜੇਵੀਅਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

ਤੋਂ ਚਾਰ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ 25 ਸਤੰਬਰ 1606 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਇਕ ਐਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪੋਪ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨੇਕ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਸ਼ੁਹਰਤ ਸੀ।⁷

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ‘ਦੁਕਾਨ-ਏ-ਬਾਤਿਲ’ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੱਚ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਏਥੇ ਫ਼ਰੇਬੀ ਤੇ ਫ਼ਰੇਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉੱਚੀਆਂ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਗ਼ਗ਼ਚ ਇਥੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ, ਸਭ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਇਕ ਐਸੇ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਸੁਖੀ ਵਸਦੀ ਸੀ :

ਮੈ ਬਧੀ ਸਚੁ ਧਰਮਸਾਲ ਹੈ॥ ਗੁਰ ਸਿਖਾ ਲਹਦਾ ਭਾਲਿ ਕੈ॥⁸

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਝੂਠ ਦਾ ਵਪਾਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਬੜਾ ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ :

ਤਖਤ ਬਖਤ ਲੈ ਮਲਿਆ ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਵਾਪਾਰ ਸਪਤਾ॥⁹

ਇਸੇ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਚ ਸਿਰਜਨਹਾਰਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਸਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਮੁਤਾਬਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਣੀ-ਚਉਣੀ ਸ਼ੋਭਾ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਸੱਚੇ ਸਨ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਸੀ :

ਦੂਣੀ ਚਉਣੀ ਕਰਾਮਾਤਿ ਸਚੇ ਕਾ ਸਚਾ ਢੋਆ॥

ਚਾਰੇ ਜਾਗੇ ਚਹੁ ਜੁਗੀ ਪੰਚਾਇਣੁ ਆਪੇ ਹੋਆ॥¹⁰

ਕਲ੍ਹ ਭੱਟ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ (ਧਰਮ ਧੀਰ)। ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਧਵਜ (ਝੰਡਾ ਬਰਦਾਰ) ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਕੁਲਿ ਸੋਢੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤਨੁ ਧਰਮ ਧੁਜਾ ਅਰਜਨਿ ਹਰਿ ਭਗਤਾ॥¹¹

ਭੱਟ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਬਿੰਬ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਅਲੰਕਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਥੁਰਾ ਭੱਟ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦਾ:

ਭਨਿ ਮਥੁਰਾ ਕਛੁ ਭੇਦ ਨਹੀ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਪਰਤਖ ਹਰਿ ॥¹²

ਕਲ੍ਹ ਭੱਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ (ਸੰਤੋਖ ਸਮਾਚਰਿਓ), ਨਿਰਮਲ ਬੁਧ (ਬਿਮਲਿ ਬੁਧਿ), ਬੇਦਾਗ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ (ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ), ਦੈਵੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ (ਅਪਾਰੁ ਅਨੰਭਉ), ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਭਾਵ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ (ਅਪਰੰਪਰ ਬੀਣਾ), ਰੱਬ ਵਰਗਾ ਉਦਾਰ ਚਿਤ (ਹਰਿ ਸਮ ਉਦਾਰ), ਮਹਾਦਾਨੀ (ਮਹਾਦਾਨਿ), ਚਾਨਣ ਦੇ ਮੁਨਾਰੇ (ਜਗ ਅਉਰੁ ਨ ਯਾਹਿ ਮਹਾ ਤਮ ਮੈ) ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ਮੀ ਬੇ. ਮਾਅਨੀ ਸਨ। ਉਹ ਐਸੀ ‘ਹਰਖਹੁ ਸੋਗਹੁ ਬਾਹਰਾ’ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਵਰਗੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ:

ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਦਾਸੁ ਕਰਿ ਗੁਰਸਿਖ ਜਨਮ ਅਸੰਖ ਭਗਤਾ ॥¹³

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਂ ਦੈਵੀ-ਵਸਲ ਲਈ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਹਠ-ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨ—ਸੰਨਿਆਸ, ਤਪ, ਵਰਤ, ਨੇਮ ਆਦਿ ਨੂੰ ਏਥੇ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਐਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਤੋਂ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਮਾਰਗ ਭਾਵ ਸਹਜ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਮਾਰਗ ਦਾ ਮੁਦੱਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਤੇ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਰਜੀਹ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਰੁਤਬਿਆਂ ਦਾ

ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ‘ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਦਾਸ’ ਭਾਵ ਅਮੀਰੀ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਵੇਸ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਤੇ ਉੱਚੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਵਸ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ, ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਜੋਗ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਸਤਿਕਾਰ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਬਿਸਤਾਨਿ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਦੇ ਕਰਤਾ ਮੁਬੀਦ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਅਰਦਿਸਤਾਨੀ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹⁴ ਏਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਹਰਬੰਸ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸਤਾ ਵਾਲੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤਖ਼ਤ, ਸਿੰਘਾਸਣ, ਚਵਰ, ਛਤਰ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਤਖ਼ਤ ਬੈਠਾ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਖਿਵੈ ਚੰਦੋਆ ॥¹⁵

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ‘ਤਖ਼ਤ ਬਖ਼ਤ ਲੈ ਮਲਿਆ’ ਤੇ ‘ਅਬਚਲ ਰਾਜ’ ਦੇ ਸੰਬੋਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਰੂਪ ਦੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਸੀ। ਕਲ੍ਹ ਭੱਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਹਜ ਜੋਗ (ਸਹਜਿ ਜੋਗ ਨਿਜ ਪਾਯਉ) ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਰਾਜ ਮਹਿ ਜੋਗ’ ਨੂੰ ਕਮਾਇਆ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਰਾਜ ਜੋਗ ਰਸੁ’ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਵੀ ਹੈ।¹⁶ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਰਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ‘ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ’ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੈਵੀ-ਉਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ। ‘ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ’ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ‘ਗੁਰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ’ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧੁਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਦਰਗਾਹੋਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਬਦੀ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਜਾਹਰ ਪੀਰ ਜਗਤੁ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲ੍ਹ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੈਵੀ-ਜਹਾਜ਼ (ਹਰੀ ਕਾ ਬੋਹਿਥਾ) ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਮੁਥਰਾ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ‘ਕਲਿਜੁਗ ਜਹਾਜ਼ੁ ਅਰਜਨੁ ਗੁਰੂ ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸ੍ਰਿ ਲਗਿ ਬਿਤਰਹੁ’¹⁷ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਜਗਤ ਦੇ ਉਧਾਰ ਹਿਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਰਾਮਦਾਸਿ ਗੁਰ ਜਗ ਤਾਰਨ ਕਉ ਗੁਰ ਜੋਤਿ ਅਰਜਨ ਮਾਹਿ ਧਰੀ ॥¹⁸

ਹਰਬੰਸ ਭੱਟ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕੌਮ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਹਦਬੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ:

ਛੜ੍ਹ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਕਉ ਦੇ ਆਇਅਉ ॥¹⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਮੁਕਤੀਦਾਇਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਥੁਰਾ ਭੱਟ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਜਪੁਉ ਜਿਨ੍ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਗੁਰੂ ਫਿਰਿ ਸੰਕਟ ਜੋਨਿ ਗਰਭ ਨ ਆਯਉ ॥²⁰

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸ਼ਖਸੀ (Personal) ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੈਰ-ਸ਼ਖਸੀ (Impersonal) ਹੈ। ਗੁਰਿਆਈ ਲਈ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਭਿੰਨ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ‘ਨਾਨਕ ਜੋਤ’ ਦੇ ਹੀ ਵਾਹਨ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸਨ। ‘ਜੋਤ’ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ

ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤਕ ਵਿਸਥਾਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਤੱਤਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੀਣਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਹਥਿਆਉਣ ਦੇ ਬਥੇਰੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ‘ਜੋਤ’ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਿਕ ਏਕੇ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ‘ਨਾਨਕ ਜੋਤ’ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਬਿਸਤਾਨਿ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਦਾ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਰੂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਸੇਵਕ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਜੋਤ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਈ...ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਉਹ ਮਨਮੁਖ ਹੈ।”²¹ ਮਥੁਰਾ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਤੇ ਰੱਬ ਵਿਚਕਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਪਰਤਛਿ ਰਿਦੈ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਕੈ ਹਰਿ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮਿ ਨਿਵਾਸੁ ਲੀਅਉ ॥²²

ਦੈਵੀ ਜੋਤ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਗਤ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਚਮ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਜੋਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਕਹਾਯਉ ॥

ਤਾ ਤੇ ਅੰਗਦੁ ਭਯਉ ਤਤ ਸਿਉ ਤਤੁ ਮਿਲਾਯਉ ॥

ਅੰਗਦਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਅਮਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਥਿਰੁ ਕੀਅਉ ॥

ਅਮਰਦਾਸਿ ਅਮਰਤ ਛੜੁ ਗੁਰ ਰਾਮਹਿ ਦੀਅਉ ॥

ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਦਰਸਨੁ ਪਰਸਿ ਕਹਿ ਮਥੁਰਾ ਅੰ ਬ੍ਰਿਤ ਬਯਣ ॥

ਮੂਰਤਿ ਪੰਚ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਪੁਰਖੁ ਗੁਰੁ ਅਰਜਨੁ ਪਿਖਹੁ ਨਯਣ ॥²³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੋਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਗਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਇਸਦੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਣ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ:

ਪਿਉ ਦਾਦਾ ਪੜਦਾਦਿਅਹੁ ਕੁਲ ਦੀਪਕੁ ਅਜਰਾਵਰ ਨਤਾ ॥²⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੋਤ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਸਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ‘ਚਾਰੇ ਜਾਗੇ ਚਹੁ ਜੁਗੀ ਪੰਚਾਇਣੁ ਆਪੇ ਹੋਆ’ ਦੀ ਉਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।²⁵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਹੀ ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਵਾਰਿਸ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ‘ਬਾਣੀ ਦੇ ਬੋਹਿਥ’ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀਆਂ ਕਈ ਅਨੂਠੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਮੂਲੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਲ੍ਹ ਭੱਟ ਨੇ ‘ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਪਰਕਾਸਿਓ ਹਰਿ ਰਸਨ ਬਸਾਯਉ’ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।²⁶ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਪਰ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਹਰਬੰਸ ਭੱਟ ਨੇ ‘ਨਿਤ ਪੁਰਾਣ ਬਾਚੀਅਹਿ ਬੇਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਮੁਖਿ ਗਾਵੈ’ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।²⁷ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਲਾਸਾਨੀ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਸੂਝ, ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਧੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ, ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਥਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦੀ ਜੋ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਰੁਚੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰਬਾਣੀ ਭੰਡਾਰ ਭਰਿ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਰਹੈ ਰੰਗਿ ਰਤਾ ॥²⁸

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਫੈਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੁਬੀਦ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਅਰਦਿਸਤਾਨੀ ਨੇ ਵੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ।²⁹ ਕਲ੍ਹ ਭੱਟ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਬਰ ਵਜੋਂ ਕੀਰਤੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ :

ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਜਾਸੁ ਜਗ ਅੰਦਰਿ ਮੰਦਰਿ ਭਾਗੁ ਜੁਗਤਿ ਸਿਵ ਰਹਤਾ ॥³⁰

ਭਾਈ ਸਤੇ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਧੀਨ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਤਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ :

ਉਗਵਣਹੁ ਤੇ ਆਥਣਵਹੁ ਚਹੁ ਚਕੀ ਕੀਅਨੁ ਲੋਆ ॥ 31

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਜੋ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ, ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ' ਅਤੇ 'ਨਗਰ ਨਗਰ ਮੈ ਸਹੰਸ ਸਿਖ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਲਖੇਸਰ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸੀ।³² ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਣਗਿਣਤ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਖਿੱਚੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ :

ਚਾਰੇ ਚਕ ਨਿਵਾਇਓਨੁ ਸਿਖ ਸੰਗਤਿ ਆਵੈ ਅਗਣਤਾ ॥³³

ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਜਮਾਲ ਵਰਗੇ ਕਈ ਭਲੇ ਤੇ ਇਜ਼ਤਦਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਦਾ ਸੀ।

ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਵਰਗਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।³⁴ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਜੋ ਤੁਲਨਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਕਲੁ ਭੱਟ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਹਨ, ਜੋ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਫੇਰਦੇ। ਉਹ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅਟੱਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਨੇਜ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ:

ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਪੁਰਖੁ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਪਾਰਥਉ ਚਾਲੈ ਨਹੀ ॥

ਨੇਜਾ ਨਾਮ ਨੀਸਾਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਸਵਾਰਿਅਉ ॥³⁵

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰੋਬੀ, ਨਾਮ-ਧਰੀਕ ਗੁਰੂ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਸਿਦਕ ਤੇ ਨਿਰਭਉ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹੀ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸਾਰ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ 'ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁੰ ਕੁਰਬਾਣੀ'³⁶ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ। ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਵਾਰਿਸ ਸਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਪੀਲ ਇਤਨੀ ਵਿਆਪਕ ਸੀ ਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਖਿੱਤਿਆਂ, ਜਾਤਾਂ, ਨਸਲਾਂ ਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਤਰੀ-ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਜਨ-ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੱਟੜ-ਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਦਾ ਸੀ। ਸਹਾਇਕ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹੋ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਸੀ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1 ਸਰੂਪ ਦਾ ਭੱਲਾ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨਾ 308.

2 ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ, ਮਾਖ਼ਿਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਸਿੱਖਾਂ, (ਸੰਪ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949, 34.

3 ਅਕਬਰਨਾਮਾ, ਮਾਖ਼ਿਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ 19; ਏਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੇਖੋ ਸੁਜਾਨ ਰਾਇ ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਖੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼, ਮਾਖ਼ਿਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਸਿੱਖਾਂ, 59.

4 ਤੁਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ, ਮਾਖ਼ਿਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ 21.

5 ਮਕਤੂਬਾਤ-ਏ-ਇਮਾਮ ਰਾਬਾਨੀ, ਮਕਤੂਬਾਤ ਨੰ. 193.

-
- 6 ਅਕਬਰਨਾਮਾ, ਮਾਖ਼ਿਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ 19.
- 7 Ganda Singh, *Early European Accounts of the Sikhs*, Indian Studies Past and Present, Calcutta, 1962, pp. 48-49.
- 8 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 73.
- 9 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰਾਂ, 24.19.
- 10 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 968.
- 11 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1408
- 12 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1409
- 13 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰਾਂ, 24.20.
- 14 ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਹਿਬ, ਮਾਖ਼ਿਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ 34.
- 15 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 968.
- 16 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1407.
- 17 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1408.
- 18 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1409
- 19 ਉਹੀ।
- 20 ਉਹੀ।
- 21 ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਹਿਬ, ਮਾਖ਼ਿਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ 31.
- 22 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1409
- 23 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1408.
- 24 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰਾਂ, 24. 19.
- 25 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 968.
- 26 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1407.
- 27 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1409.
- 28 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰਾਂ, 24. 19.
- 29 ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਹਿਬ, ਮਾਖ਼ਿਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ 33.
- 30 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1409
- 31 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 968.
- 32 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰਾਂ, 11.13.19.24.
- 33 ਉਹੀ, 24.20.
- 34 ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ (ਸੰਪ. ਰਾਇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2001, ਪੰਨਾ 42.
- 35 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1408
- 36 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰਾਂ, 22. 24.